

Polityczna orientacja państw w zakresie społeczeństw starzejących się

The political orientation of the State in terms of ageing societies

Elżbieta Markiewicz, Ireneusz Skawina

Spółeczna Akademia Nauk w Łodzi

Streszczenie

W Europie, tak jak w innych państwach świata, mamy do czynienia z procesem intensywnego starzenia się społeczeństwa. Proces ten wydaje się być warunkowany, przede wszystkim, dwoma zjawiskami: zmniejszającą się dzietnością oraz spadkiem umieralności, którego konsekwencją jest wydłużanie się dalszego trwania życia. Wynikiem powyższych procesów jest szybki wzrost liczby osób w wieku poprodukcyjnym i zmniejszająca się liczba ludności w wieku przedprodukcyjnym. Ma to wpływ zarówno na przychody szeroko rozumianego systemu polityki społecznej jak i strukturę wydatków. Proces starzenia się społeczeństw to już nie wyzwanie, to realne zagrożenie dla wielu państw. Według naukowców w najbliższych latach nastąpi przyspieszenie tego procesu. Dlatego przewidywane zmiany demograficzne wymagają podjęcia nowych kierunków w polityce społecznej i gospodarczej państw społeczeństw starzejących się. (Gerontol Pol 2015, 1, 34-40)

Key words: starość, społeczeństwo, orientacja polityczna UE, proces starzenia się społecznego, aktywne starzenie się

Abstract

In Europe, as in other parts of the world, we are dealing with the intense process of population ageing. This process seems to be conditioned, first and foremost, by two demographic phenomena: the decreasing fertility rate and a decrease in mortality, which is a consequence of the lengthening of life expectancy. The result of these processes is a fast increase in the number of people at retirement age and reducing the number of pre-working age population. This impacts both the revenue of the broadly defined social policy system and the structure of expenditure. The population ageing process is no longer a challenge, it is a real threat to many countries. According to researchers, this process will accelerate in the nearest future. Therefore, expected demographic changes need to trigger new directions in social and economic policies of the states with ageing societies. (Gerontol Pol 2015, 1, 34-40)

Słowa kluczowe: ageing, society, the political orientation of the EU, ageing process social, active ageing

Wprowadzenie

Konwersja demograficznej struktury krajów i społeczeństw należy do jednych z nagłych problemów diskutowanych w krajach europejskich. Proces starzenia się ludności, warunkowany z tzw. przejściem demograficznym wyraża bowiem zmianę reżimu reprodukcji populacji z tradycyjnego na nowoczesny [1]. Oznacza to, że proces ten staje się zjawiskiem globalnym - ogólnosiwiatowym, pomimo, że dziś dotyczy głównie Europy i Ameryki Północnej. Na świecie liczba ludności w wieku 65 lat i więcej wzrosnie ponad trzykrotnie w okresie 40 lat, z 520 mln do 1, 5 mld w 2050 r.

Stąd też, proces starzenia się ludności postrzegany jest, w długim okresie, jako zjawisko najważniejsze w XXI wieku [1].

W Polsce, proces starzenia się społeczeństwa wyraża się wzrostem liczby osób w wieku poprodukcyjnym i zmniejszającą się liczbą ludności w wieku przedprodukcyjnym. Prognozy GUS wskazują, że proces starzenia się ludności Polski jest progresywny. Stąd, istnieje pilna potrzeba zwrócenia uwagi nie tylko na problematykę starzenia się społeczeństw, ale jednocześnie na działania i kierunki polityki państw europejskich zmierzające do reform zorientowanych na przezwyciężenia kryzysu demograficznego.

Zjawisko starzenia się społeczeństwa w Unii Europejskiej

Starzenie się społeczeństw jest procesem. Proces ten, polega na wzroście liczby osób w starszym wieku i ich udziału w ogólnej liczbie ludności przy jednoczesnym spadku liczby i udziału dzieci i młodzieży w ogólnej liczbie ludności. Wyróżnia się dwa zasadnicze wskaźniki, których celem jest opis procesu starzenia się danego społeczeństwa. Pierwszym z nich jest współczynnik starości demograficznej. Prezentuje on relację liczby ludności w starszym wieku (wieku poprodukcyjnym – obecnie 60 lub 65 lat i więcej) do ogólnej liczby ludności. Drugi, to współczynnik obciążenia demograficznego. Wyraża on stosunek liczby osób w wieku nieprodukcyjnym (liczba dzieci w wieku 0-14 lat i liczba osób w wieku 60 lub 65 lat i więcej) do liczby osób będących w wieku produkcyjnym (liczba osób w wieku od 15 do 59 lub do 64 lat) [2].

Mimo że procesy dotyczące problemów demograficznych są zróżnicowane pomiędzy poszczególnymi państwami, można wyróżnić wspólne tendencje, które według ekspertów wystąpią w kolejnych latach w państwach Unijnych. Niemniej jednak, prognozy dotyczące permanentnego procesu starzenia się ludności stanowią o negatywnym wpływie na potencjał gospodarczy poszczególnych państw członkowskich [3]. W celu zobrazowania skali tego zjawiska należy zwrócić uwagę na dynamikę zmian proporcji osób w wieku powyżej 65 roku życia w całości populacji w okresie od 1960 r. do 2010 roku oraz prognozy sporządzone przez Komisję Europejską dotyczące tego procesu do roku 2060. Wyniki przedstawiono w tabeli I.

Na podstawie danych liczbowych zawartych w tabeli I można zauważyć, że UE -28 to kraje bardzo zaawansowane w kwestii starzenia się ludności. Należy jednak zaznaczyć, że występuje duże zróżnicowanie dynamiki procesu starzenia się wewnątrz kontynentu.

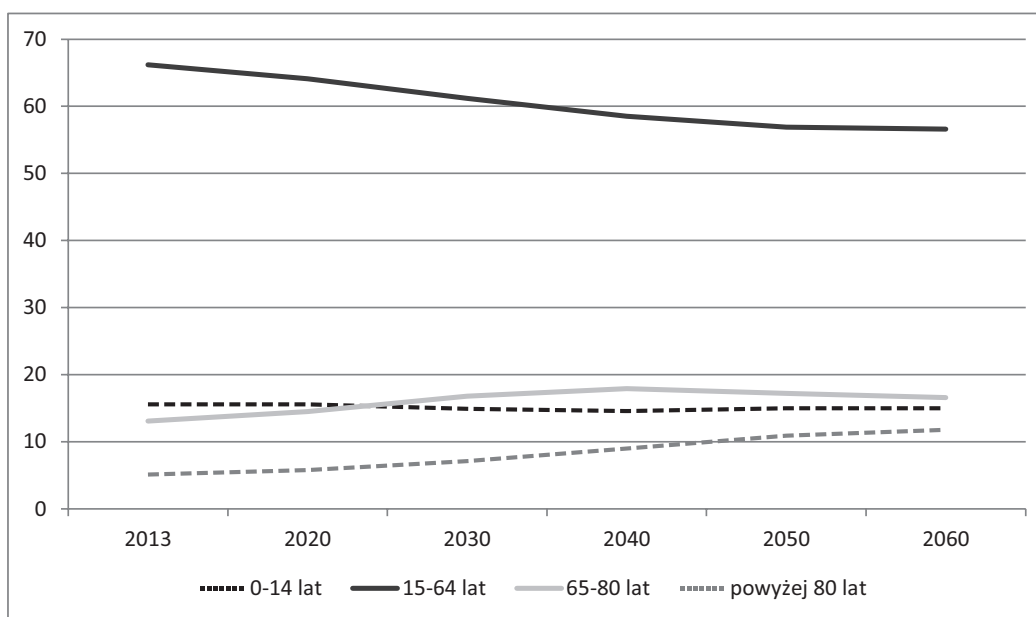
Tabela I. Współczynnik starości demograficznej w UE - 28 w latach 1950–2010 i latach 2020–2060 (prognoza) [4]
Table I. Coefficient of demographic aging in the EU - 28 in the years 1950 to 2010 and the years 2020 to 2060 (forecast) [4]

Kraj	Lata								
	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2020	2040	2060
EU-28	9	11	12	13	15	16	19	26	30
Austria	12	14	15	15	16	18	20	28	29
Belgia	12	13	14	15	17	17	19	24	26
Bułgaria	8	10	12	13	17	18	21	27	33
Chorwacja	7	9	11	12	16	18	20	27	34
Cypr	6	10	9	10	10	12	17	21	28
Czechy	9	12	14	13	14	15	20	25	31
Dania	11	12	14	16	15	17	20	25	26
Estonia	11	12	13	12	15	17	19	25	31
Finlandia	7	9	12	13	15	17	22	26	27
Francja	12	13	14	14	16	17	20	26	27
Grecja	8	11	13	14	17	19	21	28	32
Hiszpania	8	10	11	14	17	17	19	28	31
Holandia	9	10	11	13	14	15	20	27	27
Irlandia	11	11	11	11	11	12	15	20	22
Litwa	8	10	11	11	14	16	18	26	31
Luksemburg	11	13	14	13	14	14	16	23	26
Łotwa	11	12	13	12	16	18	19	27	36
Malta	7	9	10	10	11	14	21	25	31
Niemcy	12	14	16	15	16	20	23	32	33
Polska	6	8	10	10	12	14	18	25	35
Portugalia	8	10	12	14	16	18	21	28	32
Rumunia	7	9	10	10	13	15	18	26	35
Słowacja	7	9	10	10	11	12	16	24	34
Słowenia	8	10	11	11	14	17	20	28	31
Szwecja	12	14	16	18	17	18	21	24	26
Węgry	9	12	13	13	15	17	20	25	32
Wielka Brytania	12	13	15	16	16	17	19	23	25
Włochy	10	11	13	15	18	20	22	30	32

Przedstawione powyżej dane pozwalają uznać, że proces starzenia się ludności w Europie ma charakter potęgujący i postępowy. Według długookresowej prognozy Komisji Europejskiej do 2060 r. odsetek osób starszych (powyżej 65 roku życia) w UE wzrośnie z 18% w 2010 r. do 30%. Największa dynamika wzrostu udziału osób starszych w całej populacji będzie miała miejsce w krajach postkomunistycznych. W Polsce wynosić będzie 35%, czyli wzrośnie w stosunku do 2010 dwu i półkrotnie. Należy zwrócić uwagę na fakt, iż wzrośnie równo-

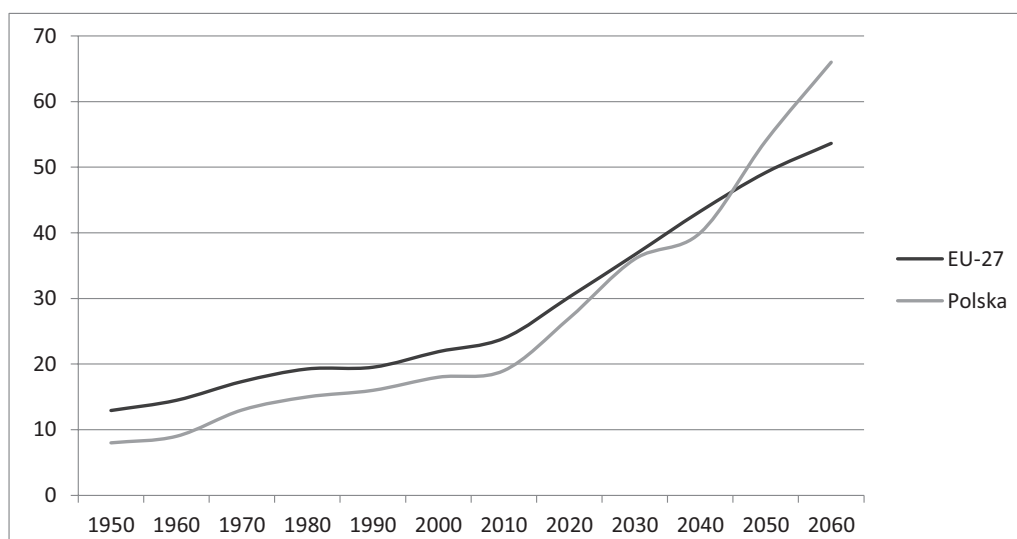
częściej odsetek osób powyżej 80 roku życia, co przedstawia Rycina 1.

Dane z powyższego wykresu ukazują, w granicach Europy, niebezpieczną tendencję nie tylko starzenia się, ale tzw. podwójnego starzenia się. Oznacza to znacznie szybsze tempo wzrostu odsetka ludności w wieku 80 i więcej lat. Zjawisko podwójnego starzenia się jest szczególnie znaczące z perspektywy planowania i podejmowania różnorodnych działań.

Rycina 1. Struktura ludności według wieku EU-28 w latach 2013–2060 (prognoza) [5]

Figure 1. Structure of the population by age of the EU-28 in the period 2013–2060 (forecast) [5]

Rycina 2. Współczynnik obciążenia demograficznego w krajach UE – 27 i Polski w latach 1950–2010 oraz w latach 2010–2060 (prognoza) [7]

Figure 2. The demographic of load factor in the EU - 27 and Polish in Between 1950–2010 and in the years 2010–2060 (forecast) [7]

Starzenie się społeczeństw ma wpływ zarówno na przychody szeroko rozumianego systemu polityki społecznej (zmniejszanie się liczebności grupy finansującej), jak i strukturę jego wydatków (zwiększanie się liczby osób korzystających z usług i transferów pieniężnych) [6]. Relacje pomiędzy wielkością grupy czynnej zawodowo a wielkością grupy osób niepracujących w okresie od 1950 r. do 2010 roku i w prognozach do 2060 przedstawia Rycina 2.

Powyższe dane wskazują, że prognoza na 2060 rok przewiduje, że na 100 osób w wieku produkcyjnym będą przypadały 54 osoby w wieku produkcyjnym. W przypadku Polski, prognozy są jeszcze gorsze. Na każde bowiem 100 osób w wieku produkcyjnym będą przypadały 66 osoby starsze i dzieci w wieku 0-14 lat.

Analiza danych jednoznacznie akcentuje fakt intensyfikacji starzenia się społeczeństw europejskich. Stanowi to niewątpliwie jedną z istotnych przesłanek, w dyskursach zarówno na arenie krajowej, jak i międzynarodowej, w kontekście potrzeby wdrażania określonych reform.

Uwarunkowania polityki państw Unii Europejskiej wobec procesu starzenia się społeczeństw

Determinanty polityki państw unijnych wobec problemu procesualnego starzenia się społeczeństw należy oceniać w trojkiej perspektywie, tj.:

1. Polityki wobec starzenia się ludności.
2. Polityki wobec starości.
3. Polityki wobec ludzi starych [8].

Pierwsza z nich, stanowi szczególny system działań, których zadaniem jest rozwiązanie lub ograniczenie problemów związanych ze wzrostem odsetka ludzi starych w społeczeństwie. Do problemów tych zaliczyć można przede wszystkim zagadnienia związane z funkcjonowaniem rynku pracy, z ochroną zdrowia, pomocą społeczną i ubezpieczeniem, a także z przygotowaniem do starości i edukacją. Stąd też, jest to strategia ukierunkowana na identyfikację problemów związanych ze zmianą struktury demograficznej i wynikającymi z niej napięciami społecznymi oraz trudnościami o charakterze ekonomicznym [9].

Kolejna perspektywa polega na wspomaganiu jednostek w radzeniu sobie z kryzysami typowymi dla okresu starości oraz zapewnieniu starości pozycji równoprawnej z innymi etapami życia. Stąd, celem jest pedagogizacja starości. Osiągnięcie wymienionych celów wymaga wielu długofalowych działań. Ich efekty zaś będą widoczne w przyszłości. Polityka wobec starości skierowana jest nie tylko do ludzi starych, także do młodszych

pokoleń przygotowując je do spotkania ze starością, przede wszystkim do życia w społeczności otwartej dla wszystkich grup wiekowych, akceptujących specyfikę wszystkich faz życia [10].

Ostatnia perspektywa, stanowi grupę działań skierowanych do osób w wieku poprodukcyjnym oraz ich rodzin. Celem tych zadań jest wszechstronna kompensacja malejących z wiekiem możliwości samodzielnego zaspokojenia potrzeb oraz integracja z lokalną społecznością. Ten typ polityki kładzie nacisk na działania bardziej praktyczne, a zarazem bardziej konkretne. Zazwyczaj są one wynikiem diagnozy społecznej dokonywanej w ramach polityki wobec starzenia się społeczeństwa [11].

W kontekście dotychczasowych rozważań, należy stwierdzić, że wymienione wyżej trzy perspektywy działań politycznych wobec starzenia się populacyjnego, nie stanowią odrębnych zbiorów zadań. Oznacza to, że wzajemnie się uzupełniają, a ich zastosowanie pomaga zrozumieć wielorakość celów i zadań, które stoją przed politykami publicznymi w starzejących się społeczeństwach. Jest to niewątpliwie holistyczne spojrzenie, które pozwala na wykorzystanie w działaniach różnorodnych narzędzi.

Właściwe przeciwdziałanie rosnącym wyzwaniom demograficznym dotyczącym starzenia się społeczeństw, nakłada na kraje członkowskie UE konieczność współpracy w wymiarze tworzenia nowych instrumentów prawnych i politycznych. W 2010 r. naukowcy z „grupy refleksyjnej” przedstawili Radzie Europejskiej raport dotyczący przyszłych wyzwań społeczno-demograficznych. Wskazano w nim, że należy podjąć wiele działań, w tym:

- podniesienie wskaźnika zatrudnienia wśród kobiet
- wprowadzenie rozwiązań sprzyjającym godzenie życia rodzinnego i zawodowego,
- zmiana podejścia do emerytur - postrzegane emerytury, jako prawo, do którego dostęp wypracowywany jest w ciągu całego życia zawodowego jednostek,
- stworzenie podstawy dla bardziej efektywnych polityk imigracyjnych tak, aby odpowiadały obecnym i przyszłym wyzwaniom demograficznym oraz potrzebom europejskiego rynku pracy
- podwyższenie wieku emerytalnego dla teraźniejszej populacji Unii Europejskiej,
- wprowadzenie rozwiązań legislacyjnych, które ułatwiałyby zatrudnianie osób pomiędzy 50 a 70 rokiem życia [12].

We wrześniu 2012 r. Parlament Europejski i Unia Europejska ogłosiła Europejski Rok Aktywności Osób Starszych i Solidarności Międzypokoleniowej. Jednym

z celów było zwrócenie uwagi opinii publicznej na znaczenie osób starszych w społeczeństwie. Wyznaczone zostały trzy obszary działań dotyczące: zatrudnienia, udziału w życiu społecznym oraz samodzielnego życia [13].

Dzięki inicjatywom UE władze publiczne poszczególnych państw członkowskich zaczęły dostrzegać skalę i rangę kwestii związanych z grupą osób starszych. Unia Europejska formułuje cele polityki społecznej skierowanej do osób, ale należy zaznaczyć, że polityka społeczna znajduje się w kompetencji państw członkowskich.

W grudniu 2013 roku Rząd Polski przyjął do realizacji Rządowy Program na Rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2014-2020. Za podstawowy cel programu wyznaczono poprawę poziomu i jakości życia osób starszych w celu zapewnienia godnego starzenia się poprzez aktywność społeczną. Program ASOS 2012-2020 formułuje cztery **główne obszary wsparcia**, które zostały przedstawione w tabeli II.

Priorytety te, powinny służyć komplementarności działań i w rezultacie prowadzić do zmian systemowych. ASOS 2012-2020 jest pierwszym dokumentem ramowym, w którym próbuje się sformułować najważniejsze rekomendacje, a zarazem przedstawia zestaw instrumentów niezbędnych do podjęcia działań w odpowiedzi na

wyzwania płynące ze starzenia się społeczeństwa. Stąd, należy stwierdzić, że rozwiązania problemów natury demograficznej nie są jednorodne, obok wpływania na skłonność do posiadania potomstwa, oddziaływanie na stan zdrowia seniorów, masową imigrację, elementem działań, którego ważność da się coraz wyraźniej zauważyć, jest zmiana podejścia do kluczowych zdarzeń w życiu jednostki. Owo podejście jest identyfikowane z aktywnym starzeniem się [15]. Według WHO aktywne starzenie się „jest procesem optymalizacji szans zdrowotnych oraz związanych z uczestnictwem i bezpieczeństwem, w celu polepszenia jakości życia, kiedy ludzie się starzeją [16].

Dotychczasowe rozważania skłaniają do twierdzenia o niezbywalnej konieczności przygotowania poszczególnych krajów do konsekwencji związanych z progresywnym starzeniem się społeczeństw europejskich (oraz światowych). Dokonywanie wymaganych zmian i działań prewencyjnych jest ściśle powiązane z podejmowaniem kosztownych decyzji przez decydentów politycznych, ale to od nich zależy jakość życia przyszłych emerytów.

Tabela II. Priorytety i kierunki działań Rządowego Programu ASOS na lata 2012 - 2020 [14].

Table II. The priorities and courses of action ASOS Government Programme for the years 2012-2020 [14].

Priorytet	Szczegółowy opis priorytetów
PRIORYTET I Edukacja osób starszych	1. Zajęcia edukacyjne z zakresu różnych dziedzin (np. prawo, gospodarka, zdrowie, sport, turystyka, edukacja, wizyty studyjne, języki obce, umiejętności interpersonalne, nowe technologie), programy edukacyjne i warsztaty o starzeniu, osobach starszych i aktywnym starzeniu. 2. Zajęcia przygotowujące do usług wolontariackich. 3. Kształcenie opiekunów. 4. Promowanie wolontariatu kompetencji. 5. Promocja oferty edukacyjnej wśród osób starszych.
PRIORYTET II Aktywność społeczna promująca integrację wewnątrz i międzypokoleniową	1. Aktywność społeczna, w tym wolontariat osób starszych. 2. Aktywność fizyczna osób starszych, 3. Zajęcia w obszarze kultury i sztuki, w tym angażujące różne pokolenia. 4. Budowanie sieci społecznych, w tym wolontariat wewnątrz i międzypokoleniowy. 5. Przeciwdziałanie e-wykluczeniu.
PRIORYTET III Partycypacja społeczna osób starszych	1. Formy aktywności osób starszych wobec społeczności lokalnych 2. Aktywność wspierająca uczestnictwo i integrację w życiu społecznym/publicznym. 3. Sieć pomocowo – informacyjna (budowanie pozytywnego wizerunku starości, pomoc obywatelska). 4. Aktywna obecność w procesie tworzenia i funkcjonowania grup obywatelskich oraz organizacji pożytku publicznego.
PRIORYTET IV Usługi społeczne dla osób starszych	1. Szkolenia dla wolontariuszy i opiekunów (z zakresu pomocy osobom starszym). 2. Wspieranie różnych form samopomocy. 3. Wspieranie rodzin w opiece nad osobą starszą poprzez rozwój usług opartych o działalność wolontariuszy. 4. Rozszerzanie dostępności do usług społecznych m.in. opiekuńczych, kulturalnych, edukacyjnych, poradniczo – doradczych, sportowych i turystycznych.

Podsumowanie

1. Starzenie się społeczeństw jest procesem organicznym, tj. wpisanym w ludzką naturę. Niepokój budzi intensywność tegoż zjawiska. Jednocześnie spadkowi przyrostu naturalnego w krajach rozwiniętych towarzyszy bowiem szybki wzrost odsetek ludzi starych w społeczeństwie. Jest to skutkiem wydłużającego się trwania ludzkiego życia, postępu cywilizacyjnego oraz poprawy jakości życia.
2. Niepokojącym zjawiskiem nie jest sam fakt wzrostu ilościowego starszej populacji, ale dynamiczny wzrost jej procentowego udziału w strukturze ludności. Oznacza to, że przewidywalne zmiany demograficzne wymagają podjęcia przez państwa europejskie nowych zadań, nie tylko w polityce gospodarczej, ale przede wszystkim społecznej.
3. Istotą w realizacji polityki względem osób starszych jest zrozumienie, że starzenie się, osoba w wieku podeszłym nie oznacza wyłącznie ograniczeń i nie jest okresem oderwanym od reszty życia. Starość jest etapem wypełnionym wieloma zadaniami rozwojowymi. Koncentrowanie więc uwagi tylko na deficytach może znacznie wypaczyć i zdecydowanie zdeformować ten etap ludzkiego życia.
4. Współczesna polityka wobec osób starszych, realizowana w Polsce, generuje sprzeczne przesłanki. Z jednej bowiem strony przedłużony ostatnio wiek emerytalny do 67 roku życia tworzy przekaz, że osoba w wieku 65 lat jest wciąż osobą w pełni sił, mogącą wykonywać swoje obowiązki zawodowe. Z drugiej strony, programy skierowane do seniorów dotyczą tylko grupy wiekowej 50+. Tego rodzaju niespójność, pomimo wydatkowania wielkich środków, nie powoduje osiągnięcia pożądanej większej aktywności zawodowej osób starszych. Stąd, większą uwagę powinno zwrócić się na programy dla osób 60+ w celu podniesienia aktywności w tej grupie osób, która jest szansą na zwiększenie osób w wieku produkcyjnym.

Konflikt interesów

Brak.

Piśmiennictwo

1. Raclaw M., Rosochaćka-Gmitrzak M. Proces starzenia się w kontekście wyzwań demografii, polityki społecznej oraz doniesień badawczych. (http://www.wrzos.org.pl/download/Ekspertyza_1_ASOS.pdf).
2. Ciura G., Szymańczak J. Starzenie się społeczeństwa polskiego. Warszawa. Studia BAS: 2012; 2 (30): 9-11.
3. Godlewska J., Kurowska A., Mering T. Ekspertyza. Przyszłość rynku pracy w Europie - w poszukiwaniu skutecznej odpowiedzi na tendencje demograficzne. Warszawa. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego: 2010; 15-17.
4. Źródło: opracowanie własne na podstawie: Parlament Europejski. Spójność społeczna i rozwój demograficzny w zrównoważonej Europie. Notatka. Bruksela. 2011; 12; dane dotyczące Chorwacji na podstawie: Lutz W., Butz W. World Population and Human Capital in the Twenty-First Century. Oxford: 2014; 756.
5. Źródło: opracowanie własne na podstawie: Eurostat (demo_pjangroup) i (proj_13npms), aktualizacja 27.12.2014 r.
6. Polakowski M. Społeczne i ekonomiczne konsekwencje starzenia się społeczeństw a główne kierunki reform systemów emerytalnych w Europie. W: Ciura G., Zgliczyński W. (red.). Starzenie się społeczeństwa polskiego. Warszawa. Studia Bas: 2012; 2 (30): 173.
7. Źródło: opracowanie własne na podstawie: Polakowski M. Społeczne i ekonomiczne konsekwencje starzenia się społeczeństw a główne kierunki reform systemów emerytalnych w Europie. W: Ciura G., Zgliczyński W. (red.). Starzenie się społeczeństwa polskiego. Warszawa. Studia Bas: 2012; 2 (30): 174.
8. Szatur-Jaworska B. Zasady polityk publicznych w starzejących się społeczeństwach. W: Szatur-Jaworska B. (red.). Strategie działania w starzejącym się społeczeństwie. Tezy i rekomendacje. Warszawa. Rzecznik Praw Obywatelskich: 2012; 9.
9. Błędowski P. Polityka wobec osób starych – cele i zasady. W: Ciura G., Zgliczyński W. (red.). Starzenie się społeczeństwa polskiego. Warszawa. Studia Bas: 2012; 2 (30): 202-203.
10. Szatur-Jaworska B. Zasady polityk publicznych w starzejących się społeczeństwach. W: Szatur-Jaworska B. (red.). Strategie działania w starzejącym się społeczeństwie. Tezy i rekomendacje. Warszawa. Rzecznik Praw Obywatelskich: 2012; 10.

11. Błądowski P. Polityka wobec osób starych – cele i zasady. W: Ciura G., Zgliczyński W. (red.). Starzenie się społeczeństwa polskiego. Warszawa. Studia Bas: 2012; 2 (30): 206.
12. Mering T. Strategia Unii Europejskiej wobec starzenia się ludności. W: Szatur-Jaworska B. (red.). Problemy Polityki społecznej. Studia i dyskusje. Warszawa: 2012; 18: 39-40.
13. Wójcik A. Europejski Rok Aktywności Osób Starszych i Solidarności Międzypokoleniowej. W: Zdziarski M. (red.). Oswoić Starość. pl. Kraków. Instytut Łukasiewicza: 2012; 27.
14. Źródło: opracowanie własne na podstawie: Uchwała Rady Ministrów z dnia 24 grudnia 2013 r. w sprawie ustanowienia Rządowego Programu na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2014–2020 (M.P. 2014 poz. 52).
15. Kryńska E. Wstęp. W: Szukalski P. (red.). Rozwiązania sprzyjające aktywnemu starzeniu się w wybranych krajach Unii Europejskiej. Raport końcowy. Łódź. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego: 2013; 9.
16. Szatur-Jaworska B. Zasady polityk publicznych w starzejących się społeczeństwach. W: Szatur-Jaworska B. (red.). Strategie działania w starzejącym się społeczeństwie. Tezy i rekomendacje. Warszawa. Rzecznik Praw Obywatelskich: 2012; 21.